

**PEDAGOGIK TA'LIM JARAYONIDA
TALABALAR KOMPOZITSION-MANTIQIY
NUTQINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI**

**Tilavova Minavar Durdiyevna, Urganch davlat universiteti
"Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi katta o'qituvchisi**
**METHODOLOGY OF DEVELOPING STUDENT'S
COMPOSITIONAL-LOGICAL SPEECH IN THE
PROCESS OF PEDAGOGICAL EDUCATION**

**Tilavova Minavar Durdiyevna, Senior teacher of the
"Methodology of primary Education" department of Urganch
State University**

**МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КОМПОЗИЦИОННО-
ЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ В
ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

**Тилавова Минавар Дурдиевна, старший преподаватель
кафедры «Методика начального образования» Ургенчского
государственного университета**

***Annotatsiya:** Maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kompozitsion-mantiqiy nutq ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llari, pedagogik ta'lim jarayonida talabalar nutq texnikasini rivojlantirish muammosini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan fikrlar bayon etilgan. Nutq turlari va ulardan to'g'ri foydalanish yo'llari keltirib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** kompozitsion-mantiqiy nutq, nutq texnikasi, ichki nutq, tashqi nutq, dialogik nutq, monologik nutq, nutq uslublari, nutqiy faoliyat turlari.*

***Abstract:** The article describes ways to develop compositional and logical speech skills of future teachers, a scientific and theoretical substantiation of the problem of developing students' speech techniques in the process of teacher education, mentions types of speech and the correct ways of using them.*

***Keywords:** compositional-logical speech, technique, internal speech, external speech, dialogic speech, monological speech, stylistic speech, visual speech description.*

***Аннотация:** В статье описаны пути развития композиционно-логических речевых навыков будущих учителей, научно-теоретическое обоснование проблемы развития техники речи учащихся в процессе педагогического образования, упомянуты виды речи и правильные способы их использования.*

***Ключевые слова:** композиционно-логическая речь, техника речи, внутренняя речь, внешняя речь, диалогическая речь, монологическая речь, стили речи, виды речевой деятельности.*

KIRISH. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'zining BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqida "Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz - yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat", - deya ta'kidlaganlar.

Bo'lajak o'qituvchilarda kompozitsion-mantiqiy nutq ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish bugungi kunda asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Pedagogik ta'lim jarayonida talabalar nutq texnikasini rivojlantirish muammosini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash hamda muammoga doir xorijiy tajribalar tahlili asosida ulardan foydalanish imkoniyatlarini belgilash,

e-mail:

tilabovaminavar@mail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9655-5905>

kompozitsion-mantiqiy nutq qurilmasi va uni takomillashtirishning psixologik-pedagogik aspektlarini ochib berish, bo'lajak o'qituvchilar kompozitsion-mantiqiy nutqini rivojlantirish jarayonini tashkil etishga doir texnologik modelni ishlab chiqish va pedagogik eksperiment davomida samaradorligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Tadqiqotimiz jarayonida bir qator ilmiy-metodik adabiyotlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlarga murojaat qildik. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72- sessiyasida so'zlagan nutqi[1], N. Azizxo'jayevaning "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat"[2], G'.Ernazarovning "Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi", S.A.Leonovning "Речевая деятельность на уроках искусства и литературы. класс: методические методы творческого изучения литературы"[4] kabi adabiyotlardan foydalandik.

MUHO'KAMA. Ko'p yillik pedagogik tajribalarimizdan ma'lumki, talabalarning kompozitsion-mantiqiy nutqini o'stirishni, birinchi navbatda ularning shaxsini o'rganishdan boshlash zarur deb hisoblaymiz. Chunki, talabalarning nutqi ustida ishlashda ularning tanlagan yo'nalishlarga qarab e'tibor qaratishimiz, ish uslublarimizni ma'lum qadar o'zgartirishimiz talab etinadi.

Masalan, aniq fanlar fakultetlari talabalari bilan ijtimoiy-gumanitar fanlar fakultetlari talabalari bir-birlaridan nafaqat nutqlari orqali balki, xarakter va xususiyatlari bilan ham farq qiladi. Aniq fanlarda o'qiydigan talabalar kamtar, bosiq, ko'p fikrlaydigan, qisqa javob beradigan bo'lsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarda tahsil oladigan talabalar bilan ishlash nisbatan oson sanaladi. Ular nutqining o'ziga xosligi shundaki, har qanday holatda kishi o'ziga jalb qila oladi va kutilmagan vaziyatlarni ham "so'zamol"ligi bilan hal qila oladi.

Talabalarning ma'ruza, amaliy mashg'ulot va seminar mashg'ulotlarida o'tilgan mavzuni qay darajada o'zlashtirganliklari ularning savollarga bergan og'zaki javobi, test natijalari, yozma ishlarida namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda ma'ruzalarning turlari xilma-xil bo'lib, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda dars jarayonida jonli mushohadali, qizg'in bahsmunozaralarga boy, talabalarning o'z fikrlarini erkin bayon qiladigan "50x50" metodidan foydalanila-

digan mashg'ulotlar zarur. Bo'lajak o'qituvchilarda nutqiy muloqot madaniyatlari takomillashtirilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Nutq tildagi mavjud ifoda vositalaridan foydalangan holda reallikka aylangan fikr bo'lib, ichki va tashqi nutq kabi ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi.

O'qituvchilar ongida hosil bo'ladigan, hali amalga oshmagan til elementlaridan tashkil topgan, kishining og'iz ochmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, o'ylashi ichki nutqdir.

O'qituvchi mulohazasi va fikrining til vositasida nutq organlariga ta'siri va harakati bilan real tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq – tashqi nutq bo'lib, u ijtimoiy hodisadir.

Talabani nutqiy faoliyati: so'zlash, mutolaa qilish va eshitishdan iborat. Nutq hodisasi monolog, dialog, polilog, deklamatsiya hamda ayrim matn va kitob shaklida bo'lishi mumkin. Nutq maxsus belgilangan tartibda o'zining hajmi bilan notiqqa havola etiladi.

Pedagogik-psixologik adabiyotlar tahlili asosida nutqning quyidagi o'ziga xosliklarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Funksiyalari: muloqot, shaxsga ta'sir ko'rsatish, ta'lim va tarbiya vositasi.
2. Shakllari: tashqi nutq (og'zaki): monolog, dialog, polilog; yozma: doklad, referat, annotatsiya va boshqalar; ichki nutq.
3. Nutq texnikasi: pedagog ovozining kasbiy sifati: tembr, intonatsiya, diktsiya, temporitm (bir minutda 120 ta so'z).
4. Nutqiy faoliyat turlari: o'qish, yozish, gapirish.
5. Nutq uslublari: ilmiy, rasmiy, so'zlashuv, badiiy, ommabop.
6. Nutqqa qo'yiladigan talablar: talaffuzning aniqligi, ifodaviylik, emotsionallik, diktsiyaning tushunarligi, tovushlarning aniq talaffuz qilinishi, obrazlilik, nutq madaniyati, so'zdan foydalanish qoidalariga rioya qilish, temporitmga amal qilish.
7. Nutqni egallashda yo'l qo'yiladigan kamchiliklar: monotonlik, temporitmning oshib ketishi, noto'g'ri diktatsiya, so'zlarni noo'rin qo'llash, til qoidalarini buzish.

O'qituvchi nutqining ta'sirchanligi nutqning asosiy sifatlaridan biri sanaladi va nutqdagi to'g'rilik va aniqlik, mantiqiylik va tozalik tinglovchiga ta'sir etish uchun yo'naltirilgan bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, o'qituvchining og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va o'quvchilar tomonidan qabul qilinishida paydo bo'ladigan ruhiy vaziyat e'tiborga olinadi. Ya'ni notiq-o'qituvchi o'quvchilarni hisobga olishi, ularning bilim darajasidan tortib, hatto yosh xususiyatlarigacha, nutq ijro etilayotgan paytdagi kayfiyatlarigacha kuzatib turishi, o'z nutqining o'quvchilar tomonidan qanday qabul qilinayotganini nazorat qilishi lozim. Professional bilimga ega bo'lgan o'qituvchilar jo'n, sodda tilda gapirishlari maqsadga muvofiq emas, oddiy, yetarli darajada notiqlik ma'lumotiga ega bo'lmagan yosh o'qituvchilar ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilishlari kerak emas. Xullas, notiq-o'qituvchidan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan har qanday fikrini to'laligicha o'quvchilarga yetkazishga harakat qilish vazifa qilib qo'yiladi.

O'quvchilar tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ishonтира olish o'qituvchi oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Buning uchun esa, o'qituvchida yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, o'quvchilarni avvalo nutq rejasi bilan tanishtirib, so'zni boshlash lozim. Vaqtni hisobga olish, notiqlik fazilatlaridan biridir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, agar iloji bo'lsa, sal oldinroq tugatilsa, o'quvchilar zerikishmaydi.

Nutqning ta'sirchanligi va ifodaliligi haqidagi gap ma'lum ma'noda nutq sifatlari haqida aytilgan gaplarga yakun yasashdir. Chunki yaxshi nutqning fazilatlarini ko'rsatib o'tish, nutqda uchraydigan ayrim tipik xatoliklarni tahlil qilish, pirovard natijada ta'sirchan bir nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Nutqdagi fikrlarni o'quvchilarga mazmunli yetkazishning xilma-xil yo'llari va vositalari mavjud. Ularni yordamchi vositalar deb ham atash mumkin. Masalan, yumor yoki biror hikoyatni olaylik. Nutqdagi uzluksiz ilmiy-ommabop fikr oqimi, uning bir maromda bayon qilinishi o'quvchini ham, har qanday tinglovchini ham zeriktirib qo'yishi mumkin. Shunday paytda, yumor, hikoyat, qiziqarli voqealar haqida gapirish o'qituvchiga juda qo'l keladi. Yumorning nutq mazmuniga mos holda keltirilishi yana ham yaxshidir. Shunday qilinsa, o'quvchi ham dam oladi, ham

o'rganilayotgan mavzuga nisbatan qiziqish paydo bo'ladi. Nutqda mavzu doirasida ba'zi fikr va mulohazalarni keltirish ham maqsadga muvofiqdir. Bunday fikrlar notiq fikrining to'g'riligini, haqqoniy ekanligini isbotlash uchun foydalaniladi, faqat ulardan foydalanishni suiiste'mol qilmaslik kerak. Badiiy adabiyot namunalariidan, hikmatli so'zlardan, til-dagi ifoda – tasvir vositalaridan nutqda o'rni bilan foydalanish ham ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi.

NATIJAR. Nutqning o'quvchilarga qanday ta'sir qilishida va ularda qanday taassurot qoldirishida o'qituvchining nutqiy jarayon davomida o'zini qanday tuta bilishi, imo-ishoralari, hatto kiyinishi kabi omillarning ham o'rni bor. Samimiylik, xushmuomalalik, odoblilik, o'quvchilarga hurmat bilan qarash kabi fazilatlar nutqning o'quvchilar tomonidan e'tibor bilan tinglanishiga sabab bo'ladi. Mukammal notiqlik san'atiga ega bo'lish – o'qituvchilar uchun ulkan mehnat talab qiladigan murakkab jarayondir. Nutqning o'tkirligi, yorqinligi va originalligi tinglovchi va o'quvchilarda his-tuyg'u va qiziqish uyg'otishi, uning e'tiborini qaratishi, aytilayotgan narsaning mazmunini yaxshilab yetkazish uchun zarurdir.

XULOSA. Demak, nutq aniq va ravon bo'lishi, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lishi, adabiy talaffuz qoidalariga bo'ysunishi, boshlanishidan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim. Ana shunday nutq asosida o'rganilayotgan bilim o'quvchi xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Shunday nutq madaniy nutq talablariga javob beradi. Buning uchun o'qituvchilardan tinimsiz izlanish va o'z ustida ishlash, filologik bilim va muttasil nutqiy mashq qilish talab qilinadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi. [https://strategy.uz / index.php.news-615&lang-uz](https://strategy.uz/index.php.news-615&lang-uz).
2. Azizxo'jayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jam'armasi nashriyoti, 2006.
3. Ernazarov G'. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Ilm-ziyo", 2013.
4. Леонов, С.А. Речевая деятельность на уроках искусства и литературы. класс: методические методы творческого изучения литературы. – Москва, 1999.